

**LISONIY TEJAMLILIK VA ORTIQCHALIK TAMOYILLARINING
BADIY MATNLARDA TUTGAN O'RNI**

**THE ROLE OF THE PRINCIPLES OF LINGUISTIC ECONOMY AND
REDUNDANCY IN ARTISTIC TEXTSII**

**РОЛЬ ПРИНЦИПОВ ЯЗЫКОВОЙ ЭКОНОМИИ И ИЗБЫТОЧНОСТИ В
ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ТЕКСТАХ.**

*Erkinova Maftuna Elmurod qizi
Andijon davlat universiteti
3-bosqich talabasi
filologiya fakulteti
filologiya va tillarni o'qitish: o'zbek tili yo'nalishi
Erkinova Maftuna Elmurod qizi*

Andijan State University

3rd grade student

Faculty of Philology

Эркинова Мафтуна Эльмуратовна

Андижанский государственный университет

студентка 3 курса

Факультет филологии

Annotatsiya: Ma'lumki, tovushlar nutqda qo'llanilishi jihatidan o'ziga xosliklarga ega, poetik matnda so'zning fonetik qiyofasi uning uslubiy xususiyatini ochishda yordam beradi. Fonetik tejamlilik so'zdan ayrim bo'g'inlarni yoki tovushlarni tushirish, ya'ni so'zni qisqartirish bilan yuzaga keladi, fonotsion energiyaning tejalishi so'zlash organlarining harakatini ham yengillashtiradi. Asosning shakliy tomonini tejashga intilish so'roq olmoshlarida ko'p kuzatilib, poetik matnda nima olmoshi ne, na arxaik shaklida qo'llanganda, vazn talabi (sillabik tenglik, qofiya talabi), talaffuz qulayligiga moslashtiriladi hamda ayrim o'rinlarda ekspressiv vazifa bajaradi. Ushbu maqolada lisoniy tejamlilik va ortiqchalik tamoyillarining badiiy matnlardagi tutgan o'rni ko'rib chiqiladi.

Abstract: It is known that sounds have their own characteristics in terms of their use in speech, and the phonetic image of a word in a poetic text helps to reveal its stylistic features. Phonetic economy occurs by dropping some syllables or sounds from the word, i.e. by shortening the word, saving phonetic energy also eases the movement of speech organs. The desire to save the formal aspect of the base is often observed in interrogative pronouns, and when used in the poetic text in its archaic form, it is adapted to the requirement of weight (syllabic equality, rhyme requirement), ease of pronunciation, and in some places performs an expressive function. This article examines the role of the principles of linguistic economy and redundancy in literary texts.

Аннотация: Известно, что звуки имеют свои особенности в плане их употребления в речи, а фонетический образ слова в поэтическом тексте помогает раскрыть его стилистические особенности. Фонетическая экономия происходит за счет выпадения из слова некоторых слогов или звуков, т. е. за счет сокращения слова экономия фонетической энергии также облегчает движение органов речи. Стремление к сохранению формальной стороны основы часто наблюдается у вопросительных местоимений, а при употреблении в поэтическом тексте в архаичной форме приспособляется к требованию веса (силлабическое равенство, требование рифмовки), легкости произношения, легкости. местами выполняет экспрессивную функцию. В данной статье рассматривается роль принципов языковой экономии и избыточности в художественных текстах.

Kalit so‘zlar: fonetik tejamlilik, sillabik tenglik, leksik tejamlilik, ellipsis, substantivatsiya, fuziya.

Key words: phonetic economy, syllabic equivalence, lexical economy, ellipsis, substantivation, fusion.

Ключевые слова: фонетическая экономия, слоговая эквивалентность, лексическая экономия, эллипсис, субстантивация, сращение.

KIRISH

O'zbek tilshunosligida tejamlilik tamoyilining fonetik, morfologik, sintaktik sathda, ortiqchalik tamoyilining morfologik (affiksal), sintaktik sathda amal qilishi lingvistik aspektda o'rganilgan bo'lib, ishda mazkur hodisalarning stilistik ahamiyati poetik matn misolida tahlil etildi. Poetik matnda fonetik tejamlilik ayrim so'roq olmoshlari hamda yordamchi so'zlarning fonetik qisqaruvi, fuziya hodisasining me'yoriy yoki nome'yoriy ko'rinishlari asosida yuzaga kelib, fonotsion energiyani tejash orqali vaznda yuzaga kelgan talaffuz bilan bog'liq ayrim noqulayliklarning oldini olish, talaffuzda qulaylikka intilish, shuningdek, sillabik tenglikni saqlash, ayrim o'rinlarda ekspressiv vazifa bajarish masalalari ochib berildi.

ASOSIY QISM

Leksik tejamlilik quyidagi shakllarda ifodalanadi:

a) substantivatsiyada leksemani tejashdan poetik matnda fikrni ixcham, qisqa ifodalash orqali lakonik ifodada aniq mazmunni yuzaga keltirish, ba'zi o'rinlarda konnotativ, emotiv ma'noni ro'yobga chiqarish nazarda tutiladi;

b) metaforada obrazli ixchamlik, metonimiya va sinekdoxada fikrning “zich” joylashishi ma'lum bir a'zoning tushirilishi hisobiga ro'y berib, yangi leksik ma'noning hosil bo'lishiga zamin yaratadi, umumlashtiruvchilik, jamlik, tasviriylik, ajratib ko'rsatish imkoniyatlariga egaligi bilan ajralib turadi. Leksik ortiqchalik quyidagi ko'rinishlarda amal qiladi:

a) sinonimik munosabatdagi leksema yoki frazemalarning semantik ko'lamini hisobga olgan holda qo'llashda takroriylikka yo'l qo'ymaslik, zamon hamda makonni aniqlash, ta'kid, emotsional-ekspressivlikni oshirishga xizmat qilish maqsad etiladi;

b) poetik parafrazalar muqobil leksema bilan pleonastik qo'llanganda, oddiy tasvirdan obrazli tasvirga o'tish, konnotativ vazifa nazarda tutiladi. Lisoniy tahlillarga asoslanib, tejamlilikning yuzaga kelishi shakllarning qisqarishi, tushirilishi bilan bog'liq bo'lgani sababli, semantik tejamlilikni shaklan ifodalab bo'lmaydi, degan xulosaga kelindi.

Morfologik tejamlilik poetik matnda qulaylik, ixchamlikni ta'minlashga xizmat qilib, kelishik, egalik, shaxs-son, kesimlik affikslarini stil maqsadi bilan tejash takroriylikka yo'l qo'ymaslik, sillabik tenglik, nutqiy qulaylikka intilish orqali badiiy axborotni aniq tushunishga imkon beradi.

Ellipsisda gapdan muhim bo'lmagan bo'laklarni nutq situatsiyasi hamda kontekstga bog'liq holda tushirish orqali ixcham, lo'nda fikrni ifodalash maqsad etilsa, jim qolish usulida misralarning implitsitlikka xizmat qilishi tinish belgisi (ko'p nuqta) va intonatsiya (ohangning birdan kesilishi, to'xtab qolish, tugallanmaganlik, sukut)ning estetik maqsadga qaratilishi bilan bog'liq holda sintaktik tejamlilikni ifodalaydi.

Tartibini o'zgartirish orqali gap bo'laklarini ajratish, asosan, ajratilgan aniqlovchi va ajratilgan ravish holi doirasida bo'ladi. Sifatlovchi aniqlovchi, odatda, aniqlanmishdan oldin keladi, ravish holi ham xuddi shunday fe'l-kesimdan oldin keladi. Ba'zan tinglovchining diqqati sifatlovchiga tortilganda, so'zlovchi uning odatdagi tartibini o'zgartirib, sifatlanmishdan keyin, ravish holi esa fe'l-kesimdan keyin keltiradi. Natijada sifatlovchi yoki ravish holi gapning boshqa bo'laklaridan boshqacha ohang bilan ajralib qoladi. Sifatlovchi yoki holning ma'nosi odatdagi tartib bo'yicha qo'llangan sifatlovchi yoki holga nisbatan bo'rttiriladi, alohida ta'kidlanadi. Gapdagi eng ahamiyatli, yangi axborot tashuvchi qismga aylanadi.

O'zbek tilida fuziya ko'rinishlari fonetik tejamlilikka ko'ra yuzaga chiqadi, masalan, ola olarkan fe'lida har ikkala so'zning boshida lablashmagan, orqa qator, keng unli - o tovushi talaffuz etilganda noqulaylik kuzatiladi, natijada fuziya talaffuz qulayligi nuqtai nazaridan eliziya ko'rinishida amal qiladi:

1) Qaysi bir kuch ololarkan seni qo'limdan.

Yoki sinkopa hodisasiga ko'ra sahifa so'zida i tor unlisi tushganda, urg'u birinchi bo'g'inga ko'chadi va bir misrada takror kelganda ohang tezlashib, ta'kid ma'nosi yuzaga keladi:

2) Bir sahfa shodligu, bir sahfa zahmat.

Ortiqchalik tamoyilining boshqa ko‘rinishlariga nisbatan shartli ravishda so‘zda tovushni orttirib qo‘llashga fonetik ortiqchalik deb qaraldi. Malumki, qo‘sh undoshlar, yani geminalarda bir xil undoshli holat yuzaga keladi, bu hodisa dastlab birinchi bo‘g‘in fonetik tuzilishini saqlab qolish tendensiyasi natijasida hosil bo‘lgan, eski turkiy til davrida boshlangan undoshlardagi ikkilik (iki-ikki kabi), keyinchalik adabiy me‘yorga aylangan. Poetik matnda geminalar(undoshlar cho‘ziqligi)ning noadabiy formalari ma‘noni kuchaytirish talabi bilan ortiqcha qo‘llanadi:

3) Uchchovlon bekachdir bu gul dargohda.

Tilshunoslikda ko‘chish keng tushuncha bo‘lib, masalan, substantivatsiyada leksema tejalib, qisqa va lo‘nda ifoda yuzaga keladi, shu nuqtai nazardan, bu hodisaga leksik tejamlilik sifatida qaraldi. Ma‘lumki, “sifat so‘z turkumida baholash munosabati imkoniyatlari keng ekanligi namoyon bo‘ladi”, odatda, baho munosabatlari yaxshi va yomon belgilari ostida birlashadi, xalq maqollarida yaxshi va yomon leksemalari shaxsga ko‘chirilib, belgi uning o‘zida namoyon bo‘ladi: Yaxshi yaxshiga yondashtirar, yomon yo‘ldan adashtirar kabi. Sifatlarning otlashuvi uning boshqa sifat semantikasini ifodalashiga sabab ham bo‘ladi, masalan, poetik matnda qora, ola, og‘ir sifatlari xarakter-xususiyat ifodalovchi yomon sifatining ma‘nosini ifodalaydi, natijada sifatlarning denotativ ma‘nosi kuchsizlanib, konnotativ ma‘nosi birinchi planga chiqadi:

Unga uqtirdilar,

Oqni qora deb.

Til leksikasida ham ortiqchalik kuzatilib, leksik ortiqchalik sinonim yoki ma‘no jihatdan yaqin so‘zlar leksik birlik sifatida ortiqcha qo‘llansa yuzaga keladi. Birlashtiruvchi semema aynan bo‘lsa-da, sinonim leksemalar ijobiy yoki salbiy munosabat ifodalashi (ma‘no ottenkalari), stilistik xoslanishi, ma‘noviy bo‘yoqdorlik darajasiga ko‘ra o‘zaro farqlanadi, “sinonimlar nutqda qaytariqlarga yo‘l qo‘ymaslik, nutqni ravon tuzish imkonini...beradi”. “Sinonimlar vositasida tasvirlanayotgan davr xususiyatlarini to‘laroq aks ettirish, turmush voqealarini yanada aniqroq tasvirlab

berish... mumkin”, masalan, arxaik soʻz mavjud maʼnodoshi bilan maʼnoni aniqlashtirish hamda taʼkidlash maqsadida qoʻllanadi:

U raiyyat,

Yaʼni xalqning kuch irodasi...

Yuqorida raiyyat shaklida bir y tovushining orttirilishi bilan fonetik ortiqchalik yuzaga kelganini taʼkidlagan edik. Ijodkor bu oʻrinda ortiqchalikning ikkinchi bir koʻrinishini-leksik ortiqchalikni qoʻllagan.

XULOSA VA MUNOZARA

Gapda shakl-mazmun munosabatidagi nomutanosiblik shakliy birliklarning koʻp ifodalanishi natijasida roʻyobga chiqishi sintaktik ortiqchalikni yuzaga keltiradi. O.Sheronovning fikricha, izohlovchili butunlik har doim ortiqcha hissaga ega boʻladi, fikrimizcha, izohlovchilar ortiqchalikka daxldor emas, bunda predmet qoʻshimcha nom bilan atalib, bu nom predmetning belgisi, xususiyatini ifodalaydi, yaʼni u aniqlovchidir. Maʼlumki, ajratilgan boʻlaklarda yarim predikativlik mavjud, shunga asosan, ajratilgan izohlovchi doimiy ortiqchalikni ifoda etadi, desak xato boʻlmaydi. Ajratish natijasida ortiqchalikka imkon yaratiladi, yaʼni gap qurilmasida mavjud maʼnoga ajratilgan boʻlakdagi maʼno semantik tavsif beradi, ajratish qurilmada ortiqchalikni yuzaga keltiradi. Izohlovchili izohlanmish+ajratilgan izohlovchi+ajratilgan izohlovchi tartibida hatto intonatsion xususiyatlar ham “ortiqcha” hissaga ega boʻladi, natijada intonatsion koʻtarilish sodir boʻladi.

ADABIYOTLAR ROʻYXATI

1. Doniyorov X., Yoʻldoshev B. Adabiy til va badiiy stil. -Toshkent: «Fan», 1988, 206-b.
2. Hojiev A. Lingvistik terminlarning izohli lugʻati. -Toshkent: «Oʻqituvchi», 1985, 164-b.

3. Eltazarov J. Soʻz turkumlari paradigmasidagi oʻzaro aloqa hamda koʻchish hollari. - Toshkent: Oʻzbekiston Milliy Ensiklopediyasi. 2006, 170-b.
4. Eltazarov J. Tildagi tejamlilik tamoyili va qisqaruv. Monografiya. –Samarqand: SamDU, 2004, 110-b.
5. O.Yusupova O., Umirova S. Badiiy-estetik ifodada shakl va mazmun mutanosibligi. SamDU ilmiy tadqiqotlar axborotnomasi. – Samarqand: 2016, № 4. 123-126-b.